

Juha Ylimaunu, Seppo Rintala, Janne Ikäheimo, Titta Kallio-Seppä & Terhi Tanska

Piispankivi – rajamerkki vai sittenkin jotakin muuta?

Johdanto

Tornion merialueella Iso-Huiturin saassa sijaitseva, suurista kivistä huolellisesti rakennettu Piispankivi (Kuva 1) on vallitsevan tulkinnan mukaan osa Uppsalan ja Turun hiippakuntien välistä rajamerkkiketjua, joka ulottuu Länsi-Lappiin. Jos Piispankivi olisi rajamerkki, se on kooltaan kaikista Ruotsin rajapyypeistä täysin poikkeava. Edes valtakunnan rajoja ei ole merkitty näin massiivisilla rakennelmilla. Historiallisista lähteistä ei löydy tietoja rakennelman taustasta tai rakentamisen ajankohdasta. Tulkinnan 1990-luvulla esittäneen professori Kyösti Julkun hypoteesin mukaan Piispankivi olisi rakennettu hiippakuntien väliseksi rajamerkiksi noin vuonna 1346 tai vähän tämän jälkeen, kun Uppsalan ja Turun piispat tapasivat Pohjanlahden perukassa sopimassa etupiiri- ja verotusasioista.¹ Artikkelissa Piispankiven rakennetta ja lähdeaineistoja tarkastellaan uudelleen ja esitetään uusi tulkinta rakennelman tarkoituksesta ja merkityksestä.

Kuva 1. Piispankivi kuvattuna itäkaakosta, edessä Oulun hiippakunnan piispa Jukka Keskitalo (kuva Seppo Rintala 14.8.2023).

¹ Kyösti Julku, *Kemin ja Tornion vanha raja*. Studia Historica Septentrionalia 19. Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys, Rovaniemi 1991, 22–23.

1900-luvun loppupuolelta vallalla olleiden tulkintojen mukaan Kainuunmeren (nyk. Perämeren) pohjoisosaa joutui 1200-luvulta aina 1500-luvulle valta- ja asutuspolitiikan ristiriitojen näyttämöksi. Vanha eteläisestä Suomesta tullut väestö oli hämäläistä, osin satakuntalaista, jotka yhteisesti tunnettiin *kainulaisina*. Novgorod oli kiinnostunut Kainuunmeren pohjukasta ja itärannasta (ns. Pohjan- eli Karjalanrannasta) tiettävästi viimeistään 1200-luvulta lähtien, koska alueelle oli tullut asutusaalto Karjalasta. Myös Svean valtakeskuksen Sigtunan kauppiat näyttävät perustaneen tukikohtansa Kemijoen länsirannalle, missä Liedakkalan (ent. Sigtuna) talojen nimistöhistoria kertoo ruotsalais-alasaksilaisesta vaikutuksesta.² Ruotsalaiset aloittivat myös Pähkinäsaaren rauhan 1323 jälkeen verovapaudella kannustetun helsinglantilaisten asutustoiminnan Pohjanlahden pohjoisosiin.³

Uudemman, arkeologiseen aineistoon pohjautuvan tutkimuksen tulkintojen mukaan rannikon alueen asuttaminen ja kolonisaatio, eli kruunun ja kirkon hallinnon vakiinnuttaminen alueella, ei ollut valloitusta, vaan kyseessä oli pikemminkin yhteistyöhön ja neuvotteluun pohjautuva kehitys. Perämeren rannikkoalueen keskuksilla oli vahva asema ja identiteetti jo rautakaudelta lähtien. Alueiden asema ja yhteisöjen monikulttuurisuus pohjautuivat yhteyksiin Baltian ja Novgorodin kauppaverkostoihin, joiden myötä ihmiset ja tavarat liikkuvat alueella. Rannikon yhteisöillä oli tässä kaupankäynnissä keskeinen, jopa eliitin kaltainen asema – ne toimivat välittäjinä rannikon ja pohjoisen sisämaan välissä. Paikalliset olivat aktiivisia toimijoita, välittäjiä, jotka eivät vain alistuneet ylhäältä päin tulevaan valtaan vaan neuvottelivat itsenäisesti muualta tulevien kauppiaiden sekä Ruotsin kruunun kanssa.⁴

Keskiaikaisten hautausmaiden ja varhaisten kappelin- ja kirkonpaikkojen arkeologiset tutkimukset pohjoisessa Suomessa kertovat, kuinka näille keskeisille jo-

² Jouko Vahtola, *Tornionjoki- ja Kemijokilaakson asutuksen synty – nimistötieteellinen ja historiallinen tutkimus*. Studia Historica Septentrionalia 3. Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys, Rovaniemi 1980, 419–424.

³ Kjell Lundholm, ”Pysyvän asutuksen edellytykset”. *Tornionlaakson historia I*. Toimittaneet Olof Hederyd ja Yrjö Alamäki. Malung 1991, 172.

⁴ Uudempi tutkimus on kritisoinut muun muassa nimistöön pohjautuvaa tulkintaa asutuksesta. Ks. esim. Susanne Sundström, ”Prolog: Järnåldern”. *Västerbotten*, 2014 (4), 3–10; Ingela Bergman ja Lars-Erik Edlund, ”Birkarlar and Sámi – inter-cultural contacts beyond state control: reconsidering the standing of external tradesmen (birkarlar) in medieval Sámi societies”. *Acta Borealia*, volume 33, 2016 (1), 52–80; Jari-Matti Kuusela, Risto Nurmi ja Ville Hakamäki, ”Co-existence and Colonisation: Re-assessing the Settlement History of the Pre-Christian Bothnian Bay Coast”. *Norwegian Archaeological Review*, 2016 (2), 177–203; Jørn Erik Henriksen, ”Trade, Manufacture, Dismantling and Reassembling? Metal Processing and Eastern Ornaments at Brodtkorbneset and Steintjørna”. *Iskos*, 22 (2019), 40–66; Janne Ikäheimo, Heli Maijanen, Tuuli Matila ja Paula Peltari, ”Cape Valmarinniemi: The Cemetery of Medieval Kemi Parish in Northern Finland”. *Medieval Archaeology*, volume 64, 2020 (2), 244–272; Risto Nurmi, Jari-Matti Kuusela ja Ville Hakamäki, ”Swedenization of the North – the early medieval Swedish northern expansion and the emergence of the Birkarls”. *Acta Borealia*, volume 37, 2020 (1–2), 1–26.

kisuille kehittyneet kaupan ja uskonnollisen toiminnan keskuksset olivat paikkoja, joissa asukkaiden elämään tuli vaikutteita monelta suunnalta. Alueen asukkaat eivät olleet homogeeninen, kulttuurisesti yhtenäinen ryhmä, vaan heterogeeninen kulttuurien yhdistelmä, mikä näkyi muun muassa alueen vaihtelevissa hautaustavoissa siirryttäessä rautakautisista polttohautoista kristillisiin ruumishautoihin.⁵

Kemi- ja Tornionjokisuille perustettiin kirkot 1340-luvulle mennessä, mikä kertoo alueilla olleen keskuksen aseman jo pitkään ennen 1300-lukua. Kemijokisuulla sijaitseva arkeologisesti tutkittu Valmarinniemi oli Perämeren alueella yksi keskeisistä kauppasuhteiden välittäjäroolissa olleista keskuksista. Paikan asema näkyy muun muassa alueella sijainneessa alun perin rautakautisessa hautausmaassa, jonne hautaaminen jatkui 1400-luvun puolelle ja joka sai myös kristillisen kirkon kristillisine hautaustapoineen samalle sijalle. Paikalta arkeologisissa tutkimuksissa esiin kaivetut esineet kertovat yhteyksien lisäksi myös haudattujen korkeasta yhteiskunnallisesta asemasta. Tätä indikoivat kahdesta haudasta löydetyt ns. Kristus-kuvalliset sormukset, jotka yhdistyvät yleensä omistajansa uskonnolliseen statukseen, mahdollisesti pappiin.⁶ Torniossa vanhimmat kirkolliset jäännökset yhdistyvät Pirkkiöön, nykyisen Alatornion kirkon paikkaan ja sen lähialueille. Itäinen osa nykyisestä kirkokirkosta on rakennettu myöhäiskeskiajalla, ja sitä edelsi alueella sijainnut puukirkko.⁷

Kemi- ja Tornionjoet olivat Euroopan tuottoisimpia lohijokia, joten niiden hallinnalla oli taloudellista merkitystä. Uppsalan arkkipiispa Hemming Larsson (arkkipiispana 1341–1351) ja Turun piispa Hemmingus (piispana 1338–1366) tapasivat Pohjanlahden perukalla kesällä 1346, koska alueen hallinnan yksityiskohdat näyttävät olleen epäselvät.⁸ Piispojen etupiirit sovittiin mantereella linjalle, joka noudattaa ikivanhaan tapaoikeuteen perustuvia Kemi- ja Tornionjokilaaksojen kylien ns. nautintarajoja.⁹

Historiallisesti piispojen vuoden 1346 kohtaamisella oli kaksi kauaskantoista tulosta. Ensinnäkin kumpikin piispa ”antoi itselleen” vastoin voimassa olevia säädök-

⁵ Timo Ylimaunu, Sami Lakomäki, Titta Kallio-Seppä, Paul R. Mullins, Risto Nurmi ja Markku Kuorilehto, ”Borderlands as spaces: Creating third spaces and fractured landscapes in medieval Northern Finland”. *Journal of Social Archaeology*, 2014 (2), 244–267; Jari-Matti Kuusela, ”Iin Illinsaaren Suutarinniemen myöhäisrautakautinen kalmisto ja sen konteksti”. *Faravid* 40/2015, 5–30; Hanna Puolakka ja Jari-Matti Kuusela, ”Burial Practices in Northern Sweden, Northern Finland and the White Sea Coast between the 9th and 16th Centuries AD: Adaptation of Practices in a Decentralised Network”. *Fennoscandia archaeologica XXXIX* (2022), 39.

⁶ Ks. esim. Kuusela et al. 2016, 187–188; Sanna Lipkin, Tiina Väre ja Titta Kallio-Seppä, ”Pappissäädyn haudat Pohjois-Pohjanmaan kirkkojen lattioiden alla – Tapaustutkimuksia 1300–1700-luvuilta”. *THANATOS*, 2018 (2), 60–89; Ikäheimo et al. 2020.

⁷ Jouko Vahtola, ”Tornion pitäjä”. *Tornionlaakson historia 1. Jääkaudelta 1600-luvulle*. Malung 1991, 326.

⁸ Julku 1991, 13–14.

⁹ Kustaa Vilksen, ”Kemin-Kaakaman nautintarajan sijainti ja kansatieteellinen tausta”. *Kalevalaseuran vuosikirja* 29/1949, 343–400.

siä Tornion ja Kemin lohikymmenykset lohen nousun pääaikana, kun muualla ne sai papisto. Tämä piispojen omavaltainen etuoikeus poistettiin ja määrättiin kruunulle 1500-luvulla.¹⁰ Toiseksi Turun piispan ja läntisen kirkon alueeksi vahvistettiin Pohjanlahden itäpuoliskolla myös ns. ”Karjalanranta”, vaikka raja Venäjään määritettiin täällä vasta 1595 Täyssinän rauhassa. Tuohon saakka ruotsalaisten ja Novgorodin (myöhemmin Moskovan) välillä tästä ”rajamaasta” kiisteltiin. Tämä oli osa myös katolisen ja ortodoksisen kirkon pyrkimyksiä. Ristiriidat kärjistyivät Novgorodin tukemiksi ryöstö- ja murharetkiksi kohdistuen Pohjois-Suomen asukkaisiin erityisesti Limingan ja Kemin välillä.¹¹

Professori Kyösti Julkun hypoteesi Piispankivestä hiippakuntien välisenä rajamerkinä perustuu tulkintaan Kustaa Vilkun kuvaamasta tapauksesta vuodelta 1577, kun lohiriitojen seurauksena lainlukija Kröp määräsi pitäjärajan siirrettäväksi Kemijokisuulla lännemmäksi kulkemaan Kaakamaniemestä Munaluotoon kuulematta vastapuolta eli torniolaisia. Julku olettaa perustelematta, että ”tämä olisi ollut pitäjien vanha rajalinja ja jatkunut Iso-Huiturin Piispankivelle”. Kröpin mielivaltaisen rajatoimitus mitätöitiin heti seuraavissa rajankäynneissä.¹² Toinen todiste Julkulle, joka kävi Piispankivellä vuonna 1966, oli rakennelman nimi ja kalastajien perimätieto sen funktiosta ”piispan rajana”. Kalastajat tunsivat rakennelman vanhastaan Piispankivenä eikä muuta nimeä tälle tiedetty.¹³

Sittemmin Piispankiveä ei ole tutkittu arkeologisesti, kunnes teimme vuonna 2023 mittauksia ja dokumentointia paikalta.¹⁴ Mittausten, mallinnuksen ja muiden tietolähteiden avulla selvitämme tässä artikkelissa Piispankiven rakennelmaa, sen rakennustapaa ja -ajankohtaa. Lisäksi arvioimme Julkun hypoteesia rajamerkistä ja sitä, olisiko monumentilla jokin muu tarkoitus. Mittaukset paikalla tehtiin käyttämällä käsimittaa ja tarkkuus-gps-laitetta. Kohde dokumentoitiin sadoilla valokuvilla mm. kivien koon ja tilavuuden määrittämiseksi sekä fotogrammetrisen mallinnuksen tekemiseksi. Rakennusteknisenä asiantuntijana toimi rakennusarkkitehti ja valokuvaaja Seppo Rintala.

¹⁰ Vilkuna 1949, 394–396; Kustaa Vilkuna, *Lohi. Kemijoen ja sen lähialueen lohenkalastuksen historia*. Helsinki 1974, 53–55.

¹¹ Kyösti Julku, ”Keskiäika”. *Faravidin maa: Pohjois-Suomen historia*. Toimittaneet Kyösti Julku et al. Pohjoinen, Oulu 1985, 107–109, 112–118; Jukka Korpela, ”Finland’s eastern border after the treaty of Nöteborg: An ecclesiastic, political or cultural border?”. *Journal of Baltic Studies* 2002 (33/4), 384–397; Ylimaunu et al. 2014.

¹² Vilkuna 1949, 347.

¹³ Julkun (1991) tietolähteinä olivat kaakamolaiset kalastaja Kalle Krekula, joka kalasti Iso-Huiturissa, ja lohi-isäntä Aapo Stark, joka oli kuulu perinnetiedoistaan (häntä on haastateltu mm. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Äänitearkistoon). Kummankin suvut olivat kalastaneet seudulla vuosisatoja. Kirjoittajista Ylimaunu kuuli Piispankiven nimen myös muilta kalastajilta 1960–1970-luvuilla.

¹⁴ Terhi Tanska ja Titta Kallio-Seppä, *Tornion Iso-Huiturin saaren Piispankiven mittaus 14.8.2023*. Tarkastuskertomus, Tornionlaakson museo, 2024.

Ajoituksen kannalta oleellisen maankohoamisen arvio saatiin käyttäen Skandinavian-Baltian alueen NKG2016LU-mallia¹⁵, jonka perusteella maa kohoaa Iso-Huiturin kohdalla noin 8,66 millimetriä vuodessa. Rantaviivan sijaintikorkeutta rekonstruoidessa huomioitiin eustaattisen merenpinnan nousun eli transgression kompensoiva vaikutus, joka on vähennettävä maankohoamisen nopeudesta. Sen on arvioitu olevan alueella 1,4–1,7 millimetriä vuodessa.¹⁶ Teoreettisen keskiveden laskelmissa käytettiin jo aikaisemmin Perämeren alueelle sovellettuja kaavoja.¹⁷

Rakennelma ja sen rakennustapa

Mittausten, lähiympäristön silmämääräisen kartoituksen ja valokuvauksen perusteella selvitettiin Piispankiven rakenne ja koko sekä tehtiin kolmiulotteinen mallinnus. Koska rakennuspaikka on muuta ympäristöään korkeampi, Piispankivi vaikuttaa massiiviselta ja korkealta. Monumentin leveys ja korkeus on mahdollistanut sen

näkymisen jopa kymmenen kilometrin etäisyydeltä huolimatta maapallon kaareutumisesta. Rakennelman neliön muotoisen pohjan pinta-ala on 35,6 m² ja laen pinta-ala on 25,5 m² (Kuva 2). Jokainen sivu on sisään-

Kuva 2. Piispankivi ylhäältä auringon paistaessa etelälounaasta. Rakennelman päällä erottuu vaalea pystyssä oleva kvartsipitoinen kivi (kuva Pekka Väisänen 2022). Kuvaan on lisätty magneetti- ja karttapohjoista esittävä kompassiruusu (QGIS-paikkatieto-ohjelma, Magnetic Declination -työkalu) selventämään rakenteen suuntausta. Karttapohjoinen on ruusukkeen ulkokehällä ja magneettipohjoinen sisäkehällä.

¹⁵ Per-Anders Olsson, *Om landhöjning och landhöjningsmodellen NKG2016LU*. Stockholm, Lantmateriet, Stockholm 2017 (<https://www.lantmateriet.se/contentassets/58490c18f7b042e5aa4c38075c9d3af5/om-landhojning-och-nkg2016lu.pdf>), luettu 24.6.2018.

¹⁶ Alan Rosentau, Jan Harff, Michael Meyer ja Tönis Oja, "Postglacial rebound and relative sea level changes in the Baltic Sea since the Litorina transgression". *Baltica*, 25 (2012), 113–120.

¹⁷ Jari Okkonen, *Jättiläisen hautoja ja hirveitä kiviröykkiöitä: Pohjanmaan muinaisten kivirakennelmien arkeologiaa*. Acta Universitatis Ouluensis, Series B, Humaniora 52. Oulun yliopisto, Oulu 2003.

päin kallellaan keskimäärin 10 (vaihteluväli 6,5–12,8) astetta. Tämä on vakauttanut rakennetta.

Piispankiven sivujen linjat ovat likipitään päällmansuuntiin, ja rakennelman kulmat poikkeavat vastaavasti väli-ilmansuunnista. Sivujen pituusmitta maantasossa on kahdella sivulla tasan 6 metriä, yhdeltä 6,2 ja yhdeltä 5,7 metriä (Kuvat 3–6). Sivuilta perusmaan korkeusero on 60 cm, koilliskulman maanpinnan ollessa matalin (8,18 m mpy) ja luoteiskulman korkein (8,78 m mpy). Eteläsivussa on nyt noin 60 pintakiveä, itäisivussa 55, pohjoissivussa 65 ja länsisivussa yli 40. Nykytilassa rakennelma sivut ovat 2,35–2,75 metrin korkeudella sivujen juuresta, mutta on huomioitava, että osa Piispankiven ylimmistä kivistä on pudotettu alas. Arvioimme, että rakennelman korkeus on ollut alun perin kolmisen metriä, varsinkin jos keskiosa on kohonnut vielä reunoja ylemmäksi. Tästä voidaan päätellä, että rakennusohjeena Piispankivelle on ollut kymmenen kyynärän (n. 60 cm) sivut ja viiden kyynärän korkeus Ruotsin vanhassa mittajärjestelmässä.

Kuvat 3–6. Piispankivi kaakosta (3), pohjoisesta (4), luoteesta etualallaan kolmiomittauspisteen laakea kivi terästappeineen (5) ja lounaasta (6). Kuvat Seppo Rintala 10.10.2023.

Kiviaines on jääkausien ja veden pyöristämää. Piispankiven laella ylimpänä on yhä pystyasennossa iso lähes valkoinen kvartsipitoinen kivi. Samaa saarelle tunnusomaista kivilajia on puretussa osassa luoteisnurkalla. Vaaleista kivistä on ehkä voitu latoa laelle vaaleana loistanut huippu. Huituri-nimi tulee valkeaa tarkoittavasta

keskiaikaisesta ruotsin *Hvitur*-sanasta.¹⁸ Kalastajien perinteen mukaan saarten nimet kuvastavat ensisijaisesti niiden olemusta, ja kivilaji on yksi tärkeimmistä nimeämisperusteista.¹⁹ Vaalean kivilajin yleisyyden takia Tornion-Haaparannan saaristossa on ollut useampia *Hvitur*-nimisiä saaria.²⁰

Rakennelman kivet ovat luonnonkiviä, ja ne on otettu mahdollisimman läheltä rakennuspaikkaa. Piispankiven ympärillä harjanteen lakiosissa on tämän takia selkeä isompien kivien ”autio”, joka näkyy nykyisin tasaisena pikkukivien kenttänä 10–35 metrin päähän rakennelmasta. Kylmämuuraukseen parhaiten soveltuvia kantikkaita, pitkänomaisia tai laattamaisia kiviä ei ole ympäristöstä selvästikään löytynyt.

Rakennelma on tehty olemassa olevan kivikon päälle sovittaen alimmat reunakivet paikalleen. Pohjarakenteessa saattaa olla alkuperäisiä isompia maakiviä, jotka toimisivat rakennelman painon vaakavoimia vastaanottavana osana. Piispankiven etelä-, länsi- ja itäsivut ovat huolellisimmin tehtyt. Niihin on käytetty mahdollisimman yhteensopivia, kantikkaita kiviä. Saumoihin on paikoin käytetty kiilakiviä rakenteen stabiloimiseksi. Lounais- ja kaakkoiskulmissa ovat suurimmat kivet. Nämä kulmat ovat avomeren suuntaan, mistä potentiaalisten ahtojäiden puserrus olisi ollut suurin.

Rakennelman pohjois- ja länsisivuilla saumat ovat hieman epämääräisempiä ja kivet pyöreämpiä: rakenne on pohjoissivun keskikohdilla vähemmän huolellista latomusta ja kivien kokokin on pienempi, alle 100 kg. Joukossa on jokunen kiilakiven kokoinen tilkekivi.

Kylmämuuraamalla eli latomalla tehtyyn Piispankiveen on käytetty kiveä noin 75 kuutiometriä. Rakennelman päältä voi todeta, että isojen kivien välisiä onkaloita on täytetty pienemmillä kivillä. Rakennelma painaa noin 150 tonnia²¹. Suurin kivi kaakkoisnurkan juuressa painaa noin 700 kg. On ajateltavissa, että rakentaminen on alkanut tästä kivistä. Sivujen pohjalle on asetettu suurimmat kivet (tyypillisesti 200–300 kg). Sivujen lakiosissa reunakivien paino on 100 kg:n molemmin puolin.

Vanhimmasta säilyneestä valokuvasta vuodelta 1939 (Kuva 7) käy ilmi, että Piispankiven vieressä oli kolmiomittaustorni. Tämän perustukset ovat lähimmillään 4,5 metriä Piispankivestä.

pohjoisluoteeseen. Perustusten Piispankiveä lähimmän kolmiojalan tukikivet näyttävät otetun Piispankiven juurelta tai sen päältä, mutta kahden muun tukikivet

¹⁸ Vilkuna 1949, 343–400; Vahtola 1980, 401.

¹⁹ Juha Ylimaunu, ”Pohjoisen Perämeren saarten nimet ja nimeämisperusteet”. Kemin kotiseutu- ja museoyhdistyksen vuosikirja *Jatuli XXXIII* (2015), 189–201.

²⁰ Esim. Johan Sterner, *Charta öfwer Skärgården Emot En Del af Neder Torneå och Kemi Socknar*. Sjökarteverket Hydrografiska kartor A2 015, RA, Tukholma, 1785. Nykyisin osalla näistä *Hvitur*-saarista on eri nimi.

²¹ Inventointikäynnillä 14.8.2023 kirjoittajat mittasivat jokaiselta sivulta suurimman, pienimmän ja keskimääräisen kiven. Laskemalla kiven tilavuus ja kertomalla se tiheydellä saadaan yksittäisten kivien paino. Sama toteutettiin myös laella. Koko rakennelman paino saatiin laskemalla tilavuus 8.9.2023 tarkennettujen äärimittausten perusteella. Tilavuus kerrotaan kiven tiheydellä.

ovat pienempiä, ja ne on heitelty paikalleen tukijalkojen ympäriltä. Kolmiomittaustornin puuosista ei ole mitään jäljellä. Ne ovat voineet hävitä nuotioissa, joista on merkkejä Piispankiven pohjoissivulla nokijälkinä ja eteläsivulla ison tulen aiheuttamana pintarapautumana.

Kuva 7. Vanhin kuva Piispankivestä on kuvattu eteläkaakosta vuonna 1939 (kuva Arvi Saverikko, Suomen metsämuseo Lusto). Rakennelman takana on kolmiomittaustorni, ja puiden välissä häämöttää Vähä-Huiturin saari. Nykyisin Piispankiveä ei näe mereltä metsän takia.

Piispankiven juurelle, tilavuuden mittauksen perusteella ehkä kolmisen kuutiometriä. Itsestään kivet eivät ole pudonneet, sillä rakennelma todettiin stabiiliksi. Tulkintaa vaikeuttaa se, että osa Piispankiven juurella olevista kivistä voi olla rakennuspaikalle tuotuja, käyttämättömiä kiviä tai tukimuuriksi (painepenkaksi) tarkoitettuja ladelmia. Merkkejä puurakenteista tai esimerkiksi keskisalosta ei Piispankiveltä löydy.

Rakentamisajankohta ja -aika

Iso-Huiturin laki on noussut merestä noin vuonna 1000 jKr. Keskiveden pinta oli maankohoamislaskelmien mukaan esimerkiksi vuonna 1346 jKr. noin 4,85–5,05 metriä vuoden 2000 teoreettista keskivedenpintaa korkeammalla, eli korkeuseroa 1340-luvulla silloiseen merenpintaan on ollut noin 2,5–3 metriä. Iso-Huituri oli 1340-luvulla noin 720 metriä pitkä ja 150 metriä leveä kivikkoinen harjanne (Kartta 1).

²² Maanmittauslaitoksen kiintopisteen 67M1002B pistekortti (tiedostopalvelu.maanmittauslaitos.fi/tp/julkainen/lataus/tuotteet/kiintopisterekesteri/pistekortit/6/67M1002B-MML-kiintopistekortti.pdf).

Kolmiomittaustornin lisäksi Piispankiven päältä löytyy toinen maanmittauksen kiintopiste terästappeineen.²² Se on porattu isompaan vaakatasossa olevaan kiveen rakennelman keskellä, mitä varten kivikerroksia on poistettu paikalta. Näyttää ilmeiseltä, että iso ylin reunakivi länsisivulta on pudotettu maahan, millä on saatu aikaan nousua helpottava porrasrakenne. Muitakin kiviä reunoilta ja päältä näyttää pudotetun Piis-

Kartta 1. Iso-Huiturin sijainti ja sen muoto 1340-luvulla (vasen kartta), jolloin saaren pituus oli noin 750 metriä (Janne Ikäheimo). Iso-Huituri on geomorfologialtaan alueelle tyypillinen jääkauden muodostama pitkänomainen moreenihaarjanne (drumliini), jonka lakiosan on meri huuhtonut kivikoksi.

Ulkosaarilla rakennelmille kriittisiä ovat talviset ahto- ja ajojääät. Näiden voimasta nykyisinkin matalat ulkokarit muuttavat muotoaan ja jopa tonniin painoiset kivet siirtyvät matkoja, kun myrskyissä iso jäälakeus lähtee liikkeelle törmäten ulkokariin. Koska Iso-Huiturin Piispankiven välittömässä ympäristössä ei näy näitä jäiden siirtämiä suuria kiviä, on rakennuspaikka ollut jo ”rauhallinen”, mikä tarkoittaa nykykokemuksella noin 3 metrin korkeutta merenpinnasta. Monumentin rakentaminen jääriskitkin huomioon ottaen olisi ollut tuolloin mahdollista. Se, että ei ole tiedossa, että rakentamisesta tai Piispankivestä olisi säilynyt historiallista asiakirjamerkintää, puoltaa käsitystä, että rakennelma olisi keskiaikainen.

Oletettavasti ohjeet ja määräykset Piispankiven rakentamiseen tulivat ylempältä taholta. Rakentajat lienevät olleet paikallisia kalastaja-talonpoikia läheisiltä mannelalueilta. Pienimmällä työpanoksella (”laiskan miehen teorialla”) rakennelma olisi ollut optimaalisinta tehdä hevosta apuna käyttäen: suurimpia kiviä ei liene miesvoimin liikuteltu. Tällöin paras ajankohta työhön olisi kevättalvella maaliskuun lopulla, kun jää yhä kantaa ja valoisa aika on pitkä. Kevättalvella rannikon miehet ovat olleet

muutenkin jäälakeuksilla hylkeenpyynnissä.²³ Talvisin saarten kiviset huiput ovat tuulen vaikutuksesta yleensä paljaat. Kivikon irtokivet eivät ole myöskään roudassa. Kiviaines on voitu kasata paikalle myös etukäteen kesäaikaan. Toinen mahdollisuus rakentamiseen on kesäaika, jolloin miehiä oli paikalla lohen- ja silakanpyynnissä.

Noin 150-tonnisen rakennelman (12 kuorma-autollista kiviä) aikataulun on määrittänyt kivien asentaminen, johon on voinut osallistua kerralla 2–3 miestä.²⁴ Jos optimistisesti arvioidaan asennustahdin olleen 500 kg tunnissa, olisi työ kestänyt 300 tuntia, eli 40 työpäivää (8 nykytyöviikkoa).²⁵ Ottaen huomioon ääriolosuhteet kaukana merellä on työ kestänyt yhteensä kuukausia ja todennäköisesti jaksotettu vähintään kahdelle vuodelle.²⁶

Piispankiven rakenteessa ei ole näkyvissä selkeitä vaiheita tai työsaumoja, joten rakentajat ovat olleet samat tai rakentamisohje on ollut sama alusta loppuun. Piispankiven sivuissa vaakasaumat ovat vastapäivään nousevia. Vaikuttaa siltä, että tekoaikana länsi- ja itäisivuilla olisi ollut rakentamista helpottava luiskarakennelma, jota pitkin kivet on laahattu kohdilleen. Näin kahdella luiskalla rakennelmaa ei ole tarvinnut lähteä kiertämään. Luiska on voinut olla jäädytetty lumesta tai puinen. Ylin osa on lopuksi tarvinnut myös ”rakennustelineet”.²⁷

²³ Esimerkiksi 1500-luvulla Pohjanmaan pitäjistä hylkeenpyyntiin osallistuttiin periaatteella ”mies jokaisesta talosta”. Juha Ylimaunu, *Itämeren hylkeenpyyntikulttuurit ja ihminen-hylje –suhde*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 773. Helsinki 2000, 99–100.

²⁴ Työporukassa on ollut todennäköisesti yksi muurimestari, joka on ollut harvinainen ammattilainen. Hänen lisäksi tarvittiin kaksi henkilöä siirtämään kiviä. Pienillä kivillä voi rakentaa kaksin, mutta neljä miestä on liikaa, koska niin montaa ei mahdu työskentelemään järjestelmällisesti etenevän rakennelman kimpussa.

²⁵ Kylmämuurattua hautausmaan aitaa tehdään nykyään valikoiduista kivistä koneella siirtämällä 1 m³:n verran päivässä (ks. esim. <https://yle.fi/a/3-11437014>). Piispankivellä työ hidastuu loppuvaiheessa, koska kuljetusetäisyys kasvaa, kuten myös työkorkeus.

²⁶ Laskelman perusteita: alaosan kivet painavat 200–250 kg, yläosassa keskimäärin 100 kg. Työ hidastuu merkittävästi yläkerroksissa. Lisäksi kivirakentamista on vaikea tehdä sateella. Kiviaidan asennustahdilla rakentaminen olisi kestänyt noin 60 nykytyöpäivää (Seppo Rintala, kivirakentamisen vertailulaskelmia).

²⁷ Luiskien tekeminen mahdollistaa kivien siirtämisen laahaamalla eikä nostamalla. Maasto viettää Piispankiven ympärillä pohjois- ja eteläisivuilla. Kaksi luiskaa rakennelman sivuilla mahdollistaa rakennusmateriaalin, eli kivien, lyhyen siirtomatkan, kun rakennelmaa on epäkäytännöllistä kiertää. Rakennelmaan käytetty rakennusmateriaali sijaitsi länsi- ja itäisivuilla. Luiskien kiviosien materiaali on lopulta purettu ja siirretty rakennelman laelle tai sen ympäristöön. Lumesta rakennettu ja jäänyt luiska on kevään tullen sulanut. Näin fragmentteja luiskista ei ole viimeistelyn jälkeen näkyvissä.

Piispankiven funktio(i)sta

Pitäjä-, lääni- tai hiippakuntarajan merkki?

Professori Julkun mukaan Piispankivi olisi Uppsalan ja Turun hiippakuntien välisen rajan päätepiste merellä ja merkitty piispojen sopimalla tavalla vuonna 1346 tai heti sen jälkeen Kemi- ja Tornionjokilaaksojen asutuksen ns. nautintarajalle.²⁸ Julkun oletaman mukaan nautintaraja merellä olisi kulkenut 1340-luvulla Munaluodon ja Iso-Huiturin kautta, koska ne olivat jo korkeita saaria. Rajalinjojen veto tällä tavalla olisi ollut täysin poikkeuksellista. Nautinta- ja kylärajat merellä on käytännön syistä sovittu tai vedetty myöhemminkin ulapalle (ei saariin) merenpinnan tasossa olleiden karien kautta tai maalle rakennettujen linjapisteiden avulla.²⁹ Pintakiviä pitkin kulki myös Kemin ja Tornion pitäjien raja Kemijokisuulta Rajakarista (asiakirjoissa ruotsiksi Östgrundet) ja Leton (nyk. Juotakkaletto) kautta merelle viimeistään vuoden 1596 rajankäynnistä lähtien.³⁰

Tällaisen rajanvedon syy oli oikeudellinen ja taloudellinen: vakiintuneet saaret ja niiden kalastukset olivat jo talojen omaisuutta kuuluen tiettyyn kylään. Lohen kalastuspaikkojen valtaukset tapahtuivat, kun ne nousivat merestä kalastettavaan kuntoon ja siirtyivät talojen omistuksiin kärjäkuulutusten ja -päätösten kautta.³¹ Saarten kautta vedetyt jakolinjat olisivat lopettaneet vanhan kylien välisen nautintarajan ja halkoneet mielivaltaisesti lainvoimaiset ja taloudellisesti merkittävät omaisuudet eri pitäjiin ja kyliin.³² Tästä olisi seurannut kärjäjonteja korvausvaatimuksiin.

Kemijokisuun pitäjärajan riidoista (tosiasiassa riidoista kalastuspaikoista) löytyy asiakirjoja vuosisatojen ajalta ilman mainintaa Piispankivestä tai Iso-Huiturista. Vanhin tunnettu Alatornion merikalastusten luettelo on vuodelta 1613, jonka mukaan muun muassa Huituri (*Hvitoxen*) kuului pitäjän kalastamoihin, ja sieltä maksettiin

²⁸ Julku 1991, 21–23. Nautintarajasta ks. Vilku 1949, 343–400.

²⁹ Vrt. Pohjanlahden rantapitäjien nykyiset merirajat Suomen ja Ruotsin puolella, joista useat ovat jo keskiaikaisia. Nautintarajojen ja kalastusoikeuksien muuttumisesta kylärajoiksi: Kyösti Haataja, *Vesioikeus I. Yleiset opit, omistusoikeus, jaot, katsaus ulkomaihin*. Suomalaisen lakimiesyhdistyksen julkaisuja, B-sarja 49, 1951, 216–231.

³⁰ Vuosien 1596 ja 1686 rajankäyntituomiot vuoden 1777 välimesoikeuden päätöksen asiakirjoissa. Välimesoikeus oli asetettu jo 1762 selvittämään kiistaa Pohjanmaan-Länsipohjan eli Tornion-Kemin rajasta (Välimesoikeuden asiakirjakopion litteroitu kopio. Kyösti Julkun Kemin ja Tornion vanha rajan tutkimusmateriaali -kokoelma, Tornion kotiseutuarkisto. Tornionlaakson museo.).

³¹ Lauri Temmes, *Perämeren sekä Ii-, Kemi- ja Tornionjoen lohi- ja muut kalastukset: niiden historia vuodesta 1616 alkaen*. Kemi 1937; Kustaa Vilku, ”Lohenkalastusoikeuden alkuvaiheista Alatornion saaristossa”. *Tornionlaakson vuosikirja*, 1973, 103–106.

³² Myös v. 1762–1777 rajariidan välimesoikeuden asiakirjoissa esitetyt merirajatulkinnat kulkivat aina ns. pintakarien kautta, ei saarten (Kyösti Julkun Kemin ja Tornion vanha rajan tutkimusmateriaali -kokoelma, 158–160, 170–172, 212–222.).

1600-luvulta säilyneiden veroluetteloiden mukaan 2–7 leiviskää verolohta.³³ Tilanne lienee ollut sama jo keskiajalla, eikä Huituri esiinny Kemin pitäjän merikalastusluetteloissa.³⁴ Jos hiippakunta- ja pitäjäraja olisi kulkenut Julkun teorian mukaisesti Piispankiven kautta, tulisi Huiturin kalastuksen verotustietojen esiintyä kummankin pitäjän veroluetteloissa.

Vuosien 1596 ja 1686 pitäjärajan tuomioissa rajalinja Kemijokisuun Rajakarista määritettiin merelle ”lounaaseen yli Leton vesikarin” (nyk. Juotakkaletto), mutta sitä ei merkitty maastoon.³⁵ Missään alueen tunnettujen pitäjärajiirtojen asiakirjoissa vuosilta 1577–1596, 1686 tai 1763–1777 ei ole edes mainintaa Piispankivestä tai Iso-Huiturista, mikä tukee tulkintaa, ettei rakenteella ole ollut merkitystä rajana.³⁶ Jos pitäjä- eli hiippakuntaraja olisi aikaisemmin kulkenut peräti piispojen sopimana Piispankiven kautta, siihen olisi varmasti vedottu. Ennen 1760–1770-luvuilla Kemijokisuulla syntynyttä kalastuskiistaa pitäjärajusta merellä ei riideltä: saarten ja kalastusten omistus vaikuttaa olleen merellä riidatonta.³⁷

Ensimmäinen kartta, jossa Iso-Huituri esiintyy tarkasti, on vuodelta 1686 (Kartta 2).³⁸ Siinä Kemin ja Tornion välinen rajalinja on merkitty lähteväksi Kemijokisuun Rajakarilta (ruotsiksi Östgrundet) pohjoiseen. Myös Rajakarinen eteläpuoleinen Letto (nyk. Juotakkaletto) on merkitty rajamerkitseväksi tulkittavalla pisteellä. Rajalinjaa ei piirretty meren suuntaan, koska rajankäynti maastossa puuttui.

³³ Anders Johan Malmgren, *Handlingar och förordningar angående Finlands fiskerier, Femte häftet*. Theodor Sederholms boktryckeri, Helsingfors 1870, 240; Anne Ruuttula-Vasari, *Perämeren kansallispuiston historiaseelvitys 1800-luvun lopulle*. Tutkimusraportti Metsähallitukselle, Oulu 1991, 4–5.

³⁴ Vilkuna (1974) esittelee Kemin pitäjän merikalastustiedot 1500-luvulta lähtien, eikä niissä esiinny Huituria. Myös välimiesoikeuden päätöksen 1777 mukaan Iso-Huituri kuului Tornion pitäjään (Kyösti Julkun Kemin ja Tornion vanha rajan tutkimusmateriaali -kokoelma, 252–253: ”Huituri skiär eller holme, therwid Torne sockne boer redan år 1664 bewist sig haft och ännu äga skattlagt fiske...”).

³⁵ Rajamerkin puute aiheutti 1700-luvulla kiistan, koska kemiläiset katsoivat (vastavetona torniolaisten aluevaatimuksiin Kemijokisuulla) Leton tarkoittavan Munaluodon Lettoa (nyk. osa Munaluotoa). Tämän rajalinjan tulkinnalla kemiläiset olisivat saaneet haltuunsa ulkosaaristosta torniolaisten Iso-Huiturin, Pensaskarin ja Hepokarin tärkeät kalastusaaaret, mutta tämä rajalinjan vaatimus kumottiin perusteettomana vuoden 1777 rajatuomiossa. Asiakirjat tarkemmin: Kyösti Julkun Kemin ja Tornion vanha rajan tutkimusmateriaali -kokoelma.

³⁶ Kustaa Vilkuna, ”Kuninkaan lähettilään tuomio Kemin rajasta 1596”. Kemin kotiseutu- ja museoyhdistyksen julkaisu *Jatuli* II (1950), 11–20; Vilkuna 1974, 21–25; Kyösti Julkun Kemin ja Tornion vanha rajan tutkimusmateriaali -kokoelma.

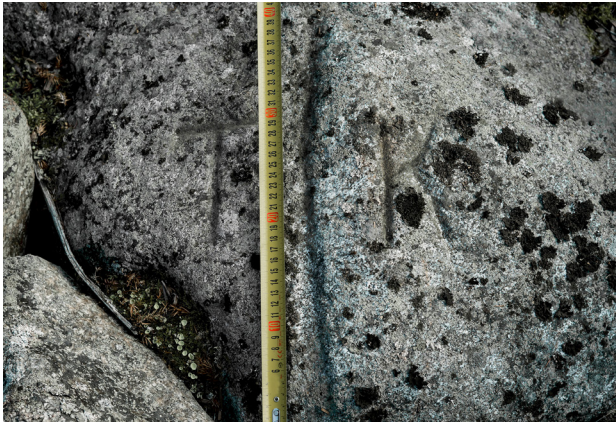
³⁷ Samaan päätelmään tuli Anne Ruuttula-Vasari 1991, 27–28.

³⁸ Myös Julku 1991, 28.

Kartta 2. Tiettävästi ensimmäinen kartta, johon Iso-Huituri on piirretty (vasemmalla alakulmassa), on vuodelta 1686. Jos raja olisi kulkenut Iso-Huituriin tai Piispankivelle, olisi se epäilemättä merkitty vähintäänkin rajamerkiksi tulkittavalla pisteellä, koska kartta on tehty pitäjien välisen rajalinjan selvittämiseksi (kartta: *Situation och antechningh op råågången emillan Öster- och Wästerbottens lands skillnad, samt Torneå och Kiemi sochnars / Uleåb./ skilnadh, noga observervat in octobri 1686.* Riksarkivet, Tukholma, SE/RA/1134/4/#0044:00001).

Merellä pitäjäraja merkittiin vuoden 1777 rajatuomion mukaisesti maastoon vasta 1780-luvun puolivälissä nykyiselle paikalleen kiintopisteenä Iso-Huiturin eteläpuoleinen Tiiron (nykyisin Iso-Huiturin eteläosa).³⁹ Tämä vastaa vuosien 1763–1777 rajariidassa torniolaisten esittämää käsitystä ”vanhasta rajalinjasta”.⁴⁰ Tiiron rajakivi (Kuva 8) on nykyisin noin 4,3 metriä keskiveden yläpuolella, joten se oli ”vesikarina” viimeistään 1400-luvun alkupuolella ja käytettävissä mahdollisena rajapisteenä. Julkun mukaan Piispankiveltä raja olisi kulkenut lounaaseen Sarven Riskilän saareen (nyk. Ruotsin puolella Sarven Riskilö), josta hän on kuvannut kivikasan kirjaansa ”rajamerkinä”⁴¹, mutta tämä on tyypillinen kalastajien pookin pohja. Todellisuudessa meriraja kulki Tiirosta Sarven Riskilän luoteispuoleisen karin kautta ulapalle (Kartta 3).⁴²

Kuva 8. Iso-Huiturin eteläpuoleisen Tiiron vaatimaton rajakivi, ylhäällä pohjois-koillisen suunta. Mittanauhan oikealla puolella rajalinjaa osoittava noin 40 cm pitkä hakattu viiva sekä K-kirjain osoittamaan Kemlin pitäjän puolta. Vasemmalla T-kirjain Tornion puolella. Hakkaukset lienevät 1780-luvun puolivälisiä, jolloin vuoden 1777 rajatuomion mukainen raja merkittiin maastoon (kuva Seppo Rintala 8.9.2023).

Ainoat kartat, joissa raja tai viiva on vedetty Kemijokisuulta Iso-Huituriin, ovat 1700-luvun loppupuolelta, osa kopioita ja päiväämättömiä.⁴³ Niiden tarkoitus ei ole ollut kuvata hallintorajoa, eivätkä ne kelpaa todistukseksi, koska samalta aikakaudelta on vuosien 1763–1777 rajankäyntiasiakirjat ja kaksi tarkasti hallintorajaa kuvaavaa karttaa, missä pitäjäraja (eli hiippakunta- ja lääniraja) kulkee Iso-Huiturin eteläpuolitse Tiiron karin eikä Piis-

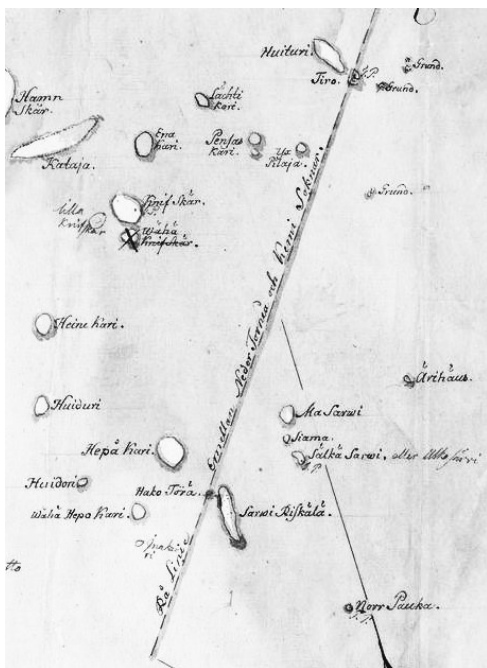
³⁹ Sterner 1785.

⁴⁰ Kyösti Julkun Kemlin ja Tornion vanha rajan tutkimusmateriaali -kokoelma, 158–160.

⁴¹ Julku 1991, 95.

⁴² Sterner 1785. Tätä karttaa Julkulla ei ole ollut tiedossa.

⁴³ Jan Fredric Dalman, *Charta öfwer Cousten från Limingo till Torneå gräns*. Sjökarteverket Hydrografiska kartor A2 015 ja A1 001, Riksarkivet, Tukholma 1771, joka on tehty rannikkoväyliin osoittamiseksi. Toinen: *Carta över skärgården omkring Torneå mot Uleåborg* (yleiskartta 1:200 000), vuosi tuntematon. Sjökarteverket Hydrografiska kartor A2 012, jossa on merkittynä linja Kemijokisuulta Iso-Huituriin. Kolme todennäköisesti osaksi näistä jäljennettyä karttaa on samassa arkistossa (Kongl. Sjö-Karte Arkivet, Riksarkivet, Tukholma), mm. *Generalcarta öfver skärgården öster om Bottniska viken* 008.

Kartta 3. Viimeistään 1770-luvulla virallisesti käydyin Kemijoen ja Tornion pitäjien (samalla hiippakuntien ja läänien) rajan kulku Iso-Huiturin eteläpuoleisen Tiiron (kartassa Tiro) kautta Sarven Riskilän luoteispuoleisen karin (kartassa Hako Törä) kautta aavalle merelle. Ulkosaariston epämääräisyydet viittaavat siihen, että kartoittaja ei käynyt siellä asti vaan piirsi saaret haastattelujen perusteella (kartta Sterner 1785).

pankiven kautta.⁴⁴ Koska Iso-Huituri kalastuksineen kuului viimeistään 1600-luvun alussa kiistatta Tornion pitäjään, on lääninrajan merkitseminen Iso-Huituriin 1770-luvun väylä- ja yleiskartassa väyläkartoittajan inhimillinen virhe: ehkä saariston näkyvin monumentti miellettiin rajamerkiksi.

Edellä mainitun perusteella Julkun hypoteesille Piispankivestä hiippakunta-, pitäjä- tai lääninrajan merkinä ei löydy todisteita vaan argumentteja sitä vastaan.⁴⁵

Merimerkki?

Piispankivestä ei ole löytynyt dokumenttia ennen 1800-luvun luotsipiirin merimerkkikartoitusta, jolloin se merkittiin ”pyramidin muotoiseksi kivikummeliksi”, jonka rakentamisaika on tuntematon.⁴⁶ Pohjanlahdelta ei ole tiedossamme vastaavaa ja yhtä

⁴⁴ Sterner 1785. Toinen: *Västerbotten, Norrbotten och svenska lappmarken 1773*. Sverige Topografiska kartor, detaljkartor, SE/KrA/0400/11B/029.

⁴⁵ Piispankiveä on epäilty myös vuonna 1346 Alatornion kirkolla tapahtuneen ”piispainkokouksen” muistoksi pystytetyksi (Lundholm 1991, 171), mutta muistokiven luonnollinen paikka olisi itse tapahtumapaikalla. Keskiaikaiset sopimukset tai rauhat solmittiin mahtimiesten välillä ja niiden tulkittiin olevan voimassa vain henkilöiden eliniän. Siksi kahnauus Turun ja Uppsalan hiippakuntien välisestä rajasta toistui 1370-luvulla. Tällöin kerättiin kumminkin puolin Pohjanlahtea todistusaineisto vuoden 1346 tapahtumista. Niissä ei ole mainintaa Piispankiven kaltaisen suurmonumentin rakentamisesta, mainitaan vain, että vuonna 1346 piispojen mukana seuranneiden miesten toimesta rajakiviä oli käyty ”uudistamassa ja asettamassa” (Julku 1991, 11–20, 23). Jos Piispankivi olisi tuolloin rakennettu tärkeäksi hiippakuntarajan monumentiksi, se olisi epäilemättä mainittu 1370-luvun todistuskertomuksissa.

⁴⁶ Päiväämätön merimerkkikartoitus, Oulun Luotsipiirin arkisto, Kansallisarkisto, Oulu.

huolellisesti tehtyä kivirakennelmaa. Keskiajalta lähtien eteläisellä Itämerellä on rakennettu kivikasoja ja -torneja alkeellisiksi majakoiksi, joiden päällä poltettiin merkitulia.⁴⁷ Piispankiven päällä ei ole palanutta kiveä eikä jäännettä tai kuoppaa puista keskisalosta, joka olisi looginen merimerkille.

Peter Geddan vuoden 1695 merikartassa Perämeren koillisosaan on merkitty ”Kummelskär” ilman kuitenkaan tätä osoittavaa saarta.⁴⁸ *Kummel* tarkoittaa ruotsin merenkulkutermistössä kivistä ladottua rakennelmaa, ja Kummelskär voisi tarkoittaa Iso-Huituria,⁴⁹ mutta todennäköisemmin Simon Tiurasenkrunnia, jossa on ison kolmijalkaisen merimerkin pohjarakennelma yhä edelleen ja jonka merkitystä korostettiin myöhemmissä Pohjanlahden merikartoissa.⁵⁰ Huituri on virallisilla merikartoilla ilman merimerkkiä tai rajalinjaa.

Pohjanlahden merenkulussa purjehdittiin perinteisesti rannikon tuntumassa maastomerkkejä hyväksi käyttäen, kunnes paikanmääritys taivaankappaleista alkoi yleistyä 1700-luvulla ja rannikkoa voitiin lähestyä suoraan avomereltä.⁵¹ Laivareitit Kemi- ja Tornionjokisuiden kauppapaikoille kuljivat rannikoita seuraten idästä Ajoksen tai länneistä Malörenin kautta niin, että Iso-Huituri jäi kauaksi näiden väliin: saaren ympäristöstä ei tunneta purjehdusväylää.⁵² Iso-Huiturin lähistöllä nykyinen laivaväylä Tornion Røyttään merkittiin vasta 1870-luvulla, koska edellinen rannikkoväylä Malörenin kautta oli jäänyt vuoden 1809 rauhassa Ruotsin puolelle.⁵³ Iso-Huituria tai Piispankiveä ei ole laivareittikuvauksissa mainittu, ei myöskään 1920–1930-luvun merimerkkiluettelossa.⁵⁴

Ainoa tieto Piispankivestä merimerkinä on 1940–1980-luvuilta, jolloin sen lounaiskulma oli maalattu valkoiseksi. Valkea osa oli takalinjamerkinä epävirallisille väylille, joita merivartiosto merkitsi vartiointi- ja pelastustoiminnan tarpeisiin vi-

⁴⁷ Christer Westerdahl, ”Ancient sea marks: a social history from a North European perspective”. *Deutsches Schifffahrtsarchiv*, 33 (2010), 87–95. Myös Olaus Magnuksen Pohjolan kartassa on näitä tulitorneja.

⁴⁸ Peter Gedda, Pohjanlahden kartta Itämeren karttakokoelmassa. Kartor och ritningar i Kammararkivet, Riksarkivet, Tukholma 1695.

⁴⁹ Prof. Christer Westerdahlin tulkinta sähköpostitse 1.7.2021 Kummelskär–Piispankivi-yhteydestä.

⁵⁰ Nils Strömcrone, *General Grad-Charta öfwer Norre Botten Sjöön 1739* ja Johan Nordenankar, *Pass Charta öfver Botten Wiken 1790*. Riksarkivet, Tukholma.

⁵¹ Esim. Christer Westerdahl 2022, ”Perämeren merenkulku ja merellinen kulttuuri”. *Perämeri: 500 vuotta meritietä pohjoiseen*. Toimittaneet Outi Korhonen et al. Suomen Majakkaseura ry – Finlands Fyrsällskap rf, Helsinki 2022, 340–367.

⁵² Varhaiset meriväyläkartat Tornioon ja Kemiin: Olof Brunnus 1763, *Concept charta öfver en del af skärgården uti socken Torneå* ja Dalman 1771. Riksarkivet, Tukholma.

⁵³ Korhonen et al. 2022, 46, 158.

⁵⁴ Merimerkkikirja, OLP Ba:16, Kansallisarkisto, Oulu.

rallisten laivaväylien ulkopuolelle.⁵⁵ Tämän jälkeen Piispankivi ei ole enää puuston kasvun takia näkynyt merelle. Edellä mainitun perusteella Piispankiven alkuperäinen funktio merimerkkinä ei ole uskottava. Pelkkä puinen pooki olisi riittänyt saaren tunnusmerkiksi.

Piispankiven suuntautuneisuudesta ei löydy viitettä meri-, väylä- tai rajamerkiksi. Hakattuja merkintöjä tai rajalinjaa osoittavia ns. viisarikiviä ei ole tavattu. Koska kaakkois- ja lounaiskulmat ovat suurimmista kivistä rakennettuja ja etelä-, länsi- ja itäisivut huolellisimmin tehtyjä, vaikuttaa siltä, että Piispankiven suuntautuneisuuden tärkein tekijä on ollut tehdä rakenne vahvaksi avomerren suuntaan vastaanottamaan mahdolliset ahtojäät. Tämä on maankohoamisen vuoksi ollut tarkoituksenmukaista vain keskiajalla.

Arkkipiispan alueen rajamerkki?

Piispankiven nimen perusteella voi epäillä, että sen rakennuttamisen olisi määrännyt Uppsalan tai Turun piispa. Ruotsinmaan muista osista poiketen piispoilla oli keskiajalla poikkeuksellinen verotusoikeus alueella. Vastoin kirkollista kymmenyssääntöä ja vuonna 1297 Helsinglannin asukkaille annettua kymmenysverosääntöä Tornionjoen lohikymmenykset kuuluivat Uppsalan piispalle ja Kemijoen vastaavasti Turun piispalle. Veronkanto on edellyttänyt vähintäänkin piispojen edusmiehen läsnäoloa kesäisin Kemi- ja Tornionjokisuilla lohikymmenysten keräämiseksi ja laivaamiseksi etelään.⁵⁶ Näin ollen kumpikin piispa voisi olla teoriassa monumentin rakennuttaja.

Turun ja Uppsalan piispojen välillä oli 1300-luvulla alue- ja eturistiriitoja, mutta niiden vakavuudesta on oltu eri mieltä. Ristiriitaa on tuotu esiin jopa Pyhän Birgitan ilmestyksinä, jotka on kirjoitettu jälkikäteen Uppsalan piispan näkökulmasta. Näiden mukaan arkkipiispa matkusti Uppsalasta pohjoiseen karkottaakseen Turun piispan arkkihiippakunnan rajojen sisältä.⁵⁷ Piispojen läsnäolosta tai käynneistä Pohjanlahden perukassa ei löydy tietoja vuoden 1346 piispojen kohtaamista lukuun ottamatta. Sen sijaan löytyy todisteita, että Turun piispa ei kyennyt suojelemaan keskiajalla ja 1500-luvulla Karjalanrannan eli oman alueensa asukkaita idästä tulleilta hyökkäyksiltä. Tästä Kemin ja Limingan välisen alueen asukkaat valittivat nimeämättä kuitenkin piispaa syntipukiksi.⁵⁸

⁵⁵ Valkea maali näkyy kuvassa: Julku 1991, 22. Merivartioylilutnantti evp Toivo Ervastian haastattelu 18.8.2023, Ylimaunu. Maalia oli vielä 1980-luvulla: Perämeren kansallispuistohankkeen inventointiraportti 28.7.1987. Metsähallitus, luonnonsuojeluosasto.

⁵⁶ Vilku 1949, 394–397; Vilku 1974, 54–55.

⁵⁷ Birgit Klockars, *Biskop Hemming av Åbo*. Skrifter utgivna av Svenska Litteratur Sällskapet i Finland, Nr 379. Vasa 1969.

⁵⁸ Julku 1985, 112–118.

Samaisesta Kemin, Iin ja Limingan miesten pitkästä valituskirjeestä valtaneuvostolle vuodelta 1490 löytyy todistus, että Uppsalan arkkipiispa oli Tornion alueen tunnustettu vallankäyttäjä. Sen mukaan novgorodilaisten organisoimien joukkioiden tappamiset ja ryöstelyt eivät olleet ulottuneet Tornion pitäjään. Kirjelmän perusteella Kemin ja muun Karjalanrannan asukkaat tunsivat olevansa eriarvoisessa asemassa:

...pyydämme teiltä Jumalan nimessä, että torniolaiset ja me saisimme olla yhden herran alaisia siitä riippumatta, mitä vääryyttä he (torniolaiset) tekevät. Kun menemme siellä (Torniossa) käräjille ja valitamme, että he käyvät meidän metsiämme ja kalastavat meidän vesillämme, niin meille miesraukoille ei suoda lainkaan oikeutta, vaan he sanovat, että heillä on arkkipiispa herranaan...⁵⁹

Keskiajalla Novgorodin tukemat vihollisuudet ”rajamaahan” olivat luonteeltaan ihmisten ryöstämistä orjiksi, murhaamisia ja omaisuuden anastamisia. Arkkipiispa todennäköisesti koki myös olevansa etuvartiossa: esimerkiksi arkkipiispa Jacob pyysi 10.12.1484 paavilta vapautusta pakollisista Vatikaanin matkoista vedoten siihen, että venäläiset asuivat niin lähellä hänen hiippakuntaansa.⁶⁰

Tornio näyttää olleen arkkipiispan suojeluksessa jopa niin, että torniolaiset tämän varjolla käyttivät muille kuuluvia alueita ja kalavesiä eivätkä Torniossa antaneet Kemin voudin pidättää edes epäiltyjä murhamiehiä.⁶¹ Arkkipiispan valtopolitiikkaa oli todennäköisesti jo vuonna 1346 se, kun saamelaisia ja karjalaisia Kemistä, Simosta ja Oulusta tuotiin Alatornion kirkolle arkkipiispan kastettavaksi tynnyrissä.⁶² Heille helpompi tapa liittyä läntiseen kirkkoon olisi ollut kaste ”kotiseurakunnan” eli Kemin kirkolla.

Iso-Huiturin kalastukset näyttävät olleen riidattomasti viimeistään 1600-luvun alussa Tornioon kuuluvia. Todennäköisesti näin oli jo keskiajalla. Jos Piispankiven nimi perimätietoineen kuvaa sen rakennuttajaa, tulee loogisesti kyseeseen Iso-Huiturin lohikymmenysten verottaja eli Uppsalan arkkipiispa. Rakentaminen olisi tapahtunut hänen käskystään.

Koska rakennusurakka on ollut paikallisille talonpojille merkittävä, on rakentamisesta todennäköisesti sovittu korvaus. Vastaavissa tilanteissa oli yleistä, että esivallan puolelta rasituksia vastaan annettiin verohelpotuksia. Jo Kustaa Vilkun ihmettelemiin Tornion Kaakaman kylän erittäin alhaisiin verotuksiin 1500–1600-luvuilla ”ikijaoilta johtuvista syistä” saattaa löytyä näin osasy. Verotuksen alhaisuutta

⁵⁹ Olli Salmen suomennos teoksessa Mikko Juva, Vilho Niitemaa ja Päiviö Tommila, *Suomen historian dokumentteja I*. Otava, Helsinki 1968, 58–62. Julkaistu myös: Julku 1985, 117.

⁶⁰ Jukka Korpela, *Idän orjakauppa keskiajalla: ihmisryöstöt Suomesta ja Karjalasta*. Historiallisia tutkimuksia 266. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2014, 104–111.

⁶¹ Julku 1985, 117.

⁶² Julku 1991, 19; Ylimaunu et al. 2014, 245.

ja erioikeuksia perusteltiin vuosisatoja sillä, että kylä joutui ylläpitämään vartiointia ja puolustusta itäisen vihollisen varalta.⁶³

Näkyvän monumentin looginen tehtävä arkkikihiippakunnan eli ruotsalaisten valta-alueen itäisimmässä merensaareessa olisi osoittaa vastapuolelle kiistanalaisen rajamaa-alueen reunaa, jota ei ole soveliaista sota- tai ryöstöjoukolla ylittää. Tällöin sen rakennuttaja olisi hyvinkin voinut olla Tornion alueen todellinen vallankäyttäjä eli arkkipiispa. Tällöin myös Tornion talonpojilla olisi ollut motiivi työlään monumentin pystyttämiseen: arkkipiispan suojeluksessa sen länsipuolelle ryöstöt ja tappamiset eivät ulottuisi.

Idän ja lännen rajamerkinä?

Piispankiven massiivisuus, huolellinen rakentaminen ja niistä johtuva vaikeus purkaa sitä viittaisi monumentin tärkeään merkitykseen: edes missään Ruotsin entisillä rajoilla ei ole vastaavaa. Ruotsin ja Novgorodin välisen Pähkinäsaaren rauhan rajanvedosta Pohjanlahdelle ja sen rannoille on lukuisia erilaisia tulkintoja. Muita Pohjanlahdelle ulottuneita ”rajarauhoja” ei keskiajalta tunneta. Teoriassa Piispankivi voisi olla tuon rauhan rajamerkki. Pähkinäsaaren rauhan jälkeen alue Kemijokilaaksosta etelään Pyhäjoelle oli kiistanalaista ”rajamaata”.⁶⁴

Piispankivestä saattaa olla maininta Solovetskin luostarin kronikassa. Kronikka kertoo ”Novgorodin ruhtinaan rajan menneen Limingan joelta Kemin Schomerskan kivelle ja Tornioon 500 virstaa, ja ruhtinaan perintömaasta laski Ruotsin mereen seitsemän virtaa: Siikajoki, Liminka, Oulu, Ii, helmistä rikas Kemi, Tornio, Keinta”.⁶⁵ Nimet *Schomerska* ja *Keinta* ovat turmeltuneet tunnistamattomiksi. Venäjänkielinen kronikka on kirjoitettu todennäköisesti vasta 1500–1600-lukujen vaihteessa, jolloin Ruotsin ja Venäjän valtakunnat olivat jo muodostuneet ja niiden rajoista kiisteltiin.⁶⁶ Kemin rannikko on geologialtaan matalaa, irtomaalajeista koostuvaa, eikä alueelta löydy isoja siirtolohkareita, jotka sopisivat tunnetuksi Schomerskan kiveksi. On mahdollista, että Venäjän puolella Vienan kauppiaiden todennäköisesti hyvin tuntema Piispankivi miellettiin rajamerkiksi. Näin sitä voitiin väittää myöhemmissä Ruotsin ja Venäjän rajakiistoissa eli kronikan kirjoitusaikana ”Novgorodin ruhtinaan rajaksi” samaan tapaan kuin Pyhäjoen Hanhikiveä.⁶⁷ Piispankiven täydellinen puut-

⁶³ Vilkuna 1949, 376–400; Vilkuna 1974, 221–249.

⁶⁴ Julku 1991, 18; Ylimaunu et al. 2014.

⁶⁵ M. A. Castren, ”Utdrag ur Solovetska kloster-krönika. Nordiska resor och forskningar V”. Helsingfors 1858, 39; Julku 1991, 18.

⁶⁶ Julku 1991, 18.

⁶⁷ Hanhikivestä mm. Julku 1985, 115 ja Julku 1991, 18. Uudemman tutkimuksen mukaan (mm. Korpela 2002) Novgorodilla ei ollut vakiintunutta tai alueellista rajaa eikä etupiiriä, mutta se tuki ryöstöretkiä ”rajamaahan”.

tuminen Ruotsin ja Suomen historiallisista lähteistä ei kuitenkaan tue Pähkinäsaaren tai vastaavan rauhan rajapyykin asemaa kuten ei myöskään monumentin kansan suussa säilynyt nimi ja merkitys ”piispan rajana”.⁶⁸

Johtopäätelmät

Professori Julkun hypoteesille Piispankiven rakentamisesta hiippakuntien ja pitäjien väliseksi rajamerkiksi ei löydy tukea asiakirjoista, kartoista tai rajanvedon käytännöistä meriympäristössä. Piispankiveä tai Iso-Huituria ei mainita missään alueen 1500–1700-lukujen pitäjärariitojen dokumenteissa. Jos rakennelma olisi ollut rajamerkki, siihen olisi vedottu. Jos raja olisi kulkenut Piispankiven kautta, pitäisi Iso-Huiturin kalastusten verotus näkyä sekä Kemin että Tornion pitäjien veroluetteloissa, mutta näiden mukaan Iso-Huituri näyttää kuuluneen riidattomasti Tornioon.

Myöskään merimerkille ei löytynyt tukea. Pohjanlahdelta tiedossamme ei ole vastaavaa, huolellisesti tehtyä kivirakennelmaa. Piispankivi puuttuu historiallisista dokumenteista ennen 1800-lukua. Kalastajien perimätietokaan ei tunne rakentamisen ajankohtaa. Se, että rakennelma on rakennettu huolellisesti ja vahvaksi avomeren suuntaan, puoltaa käsitystä, että se on tehty ottamaan vastaan mahdolliset ahto- ja ajojääät. Tämä on ollut tarkoituksenmukaista vain keskiajalla. Maankohoamisen ja jäiden vaikutuksen perusteella Piispankivi on voitu rakentaa aikaisintaan 1300-luvulla.

Keskiajalla Iso-Huituri oli Uppsalan eli arkkihiippakunnan itäisin merellinen saari Karjalanrantaa vastaan, jota aiemmassa historian tutkimuksessa on korostettu kiisteltynä rajamaana ja jota Novgorod ei tunnustanut kuuluvaksi ruotsalaisille tai läntiselle kirkolle. Arkeologiseen aineistoon pohjautuva uudempi tulkinta korostaa Piispankiven läheisyydessä sijainneiden jokisuiden asutuksen olleen tärkeitä ja vaikiintuneita kaupankäyntiin liittyviä keskuksia. Keskusten eliitti toimi kaupankäynnin välittäjänä meren ja sisämaan välillä ja saattoi itsenäisesti neuvotella sopimuksia kruunun ja kirkon edustajien sekä kauppamiesten kanssa.

Keskiajalla Karjalanrantaa katoliseen kirkkoon yhdistänyt Turun piispa tai kruunun edustajat eivät kyenneet pitämään aluetta suojeluksessa Novgorodin tukemia ryöstöretkiä vastaan. Sen sijaan itäisen vihollisen ryöstö- ja murharetket eivät vuodelta 1490 säilyneen todistuksen mukaan ulottuneet Uppsalan arkkipiispan alueelle Tornioon, jonka ”etuvartiona” Iso-Huituri oli. Kiistoissaan Karjalanrannan asukkaiden kanssa torniolaiset vetosivat olevansa ”arkkipiispan suojeluksessa”.

Pohjoisten jokisuiden keskiaikaiset markkinapaikat kirkkomaineen olivat niin tärkeitä, että Olaus Magnus kirjoittamassaan Pohjoisten kansojen historiassa kertoi niistä paaville. Esimerkiksi Vienan kauppiaat tullessaan Tornion markkinoille kulki-

⁶⁸ Julku 1991, 22. Mikään ei sulje pois myöskään sitä mahdollisuutta, että Iso-Huituri oli sovittu jo aikaisemmin ”lännen etuvartioksi” Novgorodin edusmiesten kanssa ja siis osa Pähkinäsaaren rauhaa tai siihen liittyviä sopimuksia.

vat veneillään rannikkoa seuraten, sillä vain vesireitit olivat kulkukelpoisia.⁶⁹ Heille Piispankivi oli erinomaisen keskeisellä paikalla.

Piispankiven massiivisuus ja sen vaatima suuri työmäärä kaukana asutuksesta ilmentää sen tärkeyttä. Eri vaihtoehtoista pidämme todennäköisimpänä, että Piispankivi olisi pystytetty aikaisintaan 1370-luvulla näkyväksi monumentiksi osoittamaan Uppsalan arkkipiispan itäisintä aluetta verotusoikeuksineen, erityisesti Novgorodia vastaan. Tornion erityisasema arkkipiispan suojeluksessa perustui todennäköisesti kansainvälisen kauppapaikan tärkeyteen, jonka rauhaa ja kaupasta saatavia verotuloja arkkipiispa osaltaan turvasi. Tämä selittäisi Julkun muistiinmerkitsemän perinnetiedon Piispankivestä ”piispan rajana”.

Kun piispojen ainutlaatuinen lohen verotusoikeus siirrettiin kruunulle Kustaa Vaasan aikana 1500-luvulla, piispojen merkitys alueen asukkaiden arkielämässä pieneni. Myös Piispankiven funktio alkoi unohtua, kun ”rajamaa” vakiintui osaksi Ruotsin valtakuntaa. 1900-luvulla enää paikalliset kalastajat tiesivät rakennelman nimen ja sen merkityksen ”piispan rajana”.

Piispankivi on yksi Pohjois-Suomen vanhimpia lähes alkuperäisessä muodossaan säilyneitä monumentaalisia muinaisjäännöksiä.

Kiitokset

Lämpimät kiitokset Metsähallitukselle ja Tornion kaupungin kaavoitus- ja mittausosastolle kuljetus- ja välineavusta sekä piispa Jukka Keskitalolle kivien määrän laskemisesta.

Abstract

Piispankivi is a monumental stone structure in Bothnian Bay, built on the island of Iso-Huituri in the coastal area of the town of Tornio. Its cubical stone filled feature is appr. three metres high and has four appr. six metres wide walls. Explanations for the purpose of this man-made structure derive from the name of the structure: Bishop's stone. According to the prevailing interpretation from 1990s, Piispankivi would be a part of a chain of boundary markers between the dioceses of Uppsala and Turku, which extends to Western Lapland. The structure would have been built as a boundary marker around 1346 or shortly after the bishops of Uppsala and Turku met in the Bothnian Bay to agree on regional and tax matters.

In this paper we propose another explanation. In our view old maps, documentation of border disputes from the 16th to 18th centuries, and traditional border demarcation practices at sea do not support the interpretation of the Piispankivi as a sign of the diocesan boundary, instead they reveal arguments against it. We would suggest an explanation based on the

⁶⁹ Tarkemmin Christer Westerdahl, ”Ambibian transport systems in northern Europe – A survey of medieval pattern of life”. *Fennoscandia archaeologica*, XIII (1996), 69–82.

structure's monumental symbolism, which is supported by the massiveness of the structure and the large amount of work it required at sea, far from settlements. We consider it most likely that Piispankivi would have been erected by the Bishop of Uppsala and built by locals in the 1370s or later as a massive monument in the disputed border region to mark the archbishop's territory with its taxing rights against the power aspirations of Novgorod. At present, Piispankivi is one of the oldest ancient monuments preserved in its original form in Northern Finland.